

Božidar Jezernik

KRAJ SPOMINA IN POZABE

Pokopališče za žrtve italijanskega koncentracijskega taborišča na otoku Rabu

Nacionalni »kraj spomina«, piše Sašo Jerše, so vse tiste materialne in nematerialne simbolne figure, »ki določajo nacionalno pomnjenje«. Nacionalno pomnjenje pa določajo tako tiste figure, ki ležijo na teritoriju določene nacije, kot tiste, ki iz teh ali onih razlogov ležijo izven njega. Enega takih slovenskih krajev spomina predstavlja spominsko pokopališče v zalivu Kampor na otoku Rabu, zgrajeno v spomin slovenskim in hrvaškim internirancem iz Ljubljanske in Reške province, ki so jih italijanske oblasti na silo pognale v koncentracijsko taborišče na otoku Rab in so tam ostali za zmeraj.

I.

Koncentracijsko taborišče Rab

V koncentracijsko taborišče na Rabu so prvih stosedemdeset internirancev prignali 27. julija 1942, novi transporti pa so prihajali še v začetku oktobra 1942. Po navedbah poveljnika druge italijanske armade generala Maria Roatte je bilo najvišje dnevno število internirancev v koncentracijskem taborišču

na Rabu deset tisoč petsto dvainpetdeset. Večina jih je bilo z Notranjskega, Dolenjskega, iz Bele krajine ter iz Čabra in okolice. Približno dve tretjini jih je bilo iz Ljubljanske province, preostali so bili iz Reške province, od koder so prignali tja vse, od nosečnic in dojenčkov do starcev.

Prvi interniranci so bili nastanjeni v majhnih šotorih. Lesene in zidane stavbe za njihovo nastanitev so začeli graditi avgusta 1942, gradnja pa se je zavlekla in so nizke šotore dokončno podrli šele sredi januarja 1943. Izgradnja koncentracijskega taborišča je na Rabu potekala domala vse do njegovega razpada septembra 1943, njegova edina zaključena celota je bilo pokopališče oziroma »peti sektor«.

Življenjske razmere v koncentracijskem taborišču na Rabu so bile praviloma trše kot drugod, zato je bila tudi med tamkajšnjimi interniranci v zadnji tretjini leta 1942 izredno visoka umrljivost. Zlasti hudo so bili prizadeti otroci in starejši ljudje. Po podatkih iz samostanske kronike je bil prva žrtev Vilim Malner, rojen 22. maja 1942 v Sragerju pri Čabru, umrl 5. avgusta 1942. Umiranje v večjem številu se je nadaljevalo do konca januarja 1943. Dispenzirani župnik z Iga in rabski interniranec Filip Marješič je spisal obsežnejšo pesnitev, ki je v številnih prepisih krožila med slovenskimi interniranci. Začenja se z naslednjimi stih.

Otok Arbe – letovišče, kras Jadranskega morja,
zdaj postalo si grobišče naroda slovenskega.
Tu so zbrani vsi stanovi: radnik, kmet in advokat,
tu so naši že grobovi – kje je naša blagodat?

Za odnos taboriščnih oblastnikov do internirancev sta bili značilni vzvišenost in brezobzirnost, zanje so bili vsi »slavi« raso in kulturno manjvredni. Zato ne čudi, da so jih obravnavali z veliko malomarnostjo in da niso poznali niti natančnega števila žrtev taborišča. Na vprašanje, koliko rabskih internirancev je za vedno ostalo na otoku, še vedno nimamo enoznačnega odgovora. V začetku januarja 1953 je France Potočnik na pokopališču v zalivu Kapor naštel tisoč sedeminpetdeset grobov. Pred slovesnim odprtjem spomenika žrtvam rabskega taborišča je *Slovenski poročevalec* v začetku februarja 1953 objavil tisoč devet imen umrlih. K seznamu so dodali prošnjo, naj bralci sporočijo »imena vseh, ki so umrli v taborišču, na poti iz rabskega v druga taborišča (Visco, Gonars, Reka), ali pa pozneje neposredno na posledicah mučenja in stradanja na Rabu«,

a jih ni na seznamu, da bi lahko »graditelji vklesali v spomenik vse žrtve in s tem očuvali zgodovini dokument italijanskega nasilja«. Vendar podatkov o dodatnih žrtvah niso zbrali.

II.

Osvobodilna fronta v koncentracijskem taborišču

V koncentracijskem taborišču na Rabu se je znašlo več tisoč neznancev, večina od njih je v tesnem prostoru in skrajno slabih življenjskih razmerah prejel ali slej v drugih internirancih videla predvsem grožnjo za lastni obstoj. Vzpostaviti ilegalno organizacijo v takih razmerah je bilo vse prej kot enostavno, a sčasoma so jo vendarle vzpostavili in aprila 1943 je organizacija OF samo v Taborišču I povezovala že nad štiristo članov. Glavni organizator tajne politične organizacije internirancev je bil Jože Jurančič. Nekdanji interniranci so si ga zapomnili po tem, »kako je na silo vlekel zamorjene in sestradane izpod šotorov, da niso obležali za vedno«. Na Rabu so bili poleg Slovencev internirani tudi Hrvati in pozneje še Židje, vendar je za vse obveljala enotna politična in vojaška organizacija, saj je veljala tam ena sama ločitev: »antifašistični jugoslovanski patrioti na eni in okupatorjevi ovaduhi na drugi strani«. Imeli so namreč skupnega sovražnika, tj. »fašističnega okupatorja«, in skupen cilj, tj. osvoboditev. Skupni sovražnik in skupen cilj sta predstavljala močno povezovalno silo, zato tudi enotna politična in vojaška organizacija ni bila nikoli pod vprašanjem. »Morda so se bolj ločili Ribničani in Notranjci«, se je spominjal Franc Drenovec, »kakor pa Slovenci in Hrvati«.

Komiteja KPJ v slovenskem in v židovskem taborišču sta kljub zastraženi žični pregraji med taboriščema uspela vzpostaviti povezavo in tesno sodelovanje. Za koordiniranje dela in organizacije Osvobodilne fronte v slovenskem taborišču in Narodnoosvobodilnega odbora v židovskem so ustanovili izvršni odbor NOO za obe taborišči. Sekretar izvršnega odbora je bil Jože Jurančič, židovski član pa Viktor Hajon. Izvršni odbor za obe taborišči so tvorili isti člani kot komite KPJ za obe taborišči, ker je bilo tako najlažje koordinirati delo obeh odborov in obeh komitejev. Komite KPJ je izdelal načrt za osvoboditev taborišč in vključitev internirancev v narodnoosvobodilni boj. S tem namenom

so v okviru komiteja osnovali vojni odsek pod vodstvom Franca Potočnika, katerega naloga je bila v slovenskem in židovskem taborišču oblikovati jedro bodoče vojaške enote, ki se bo vključila v Narodnoosvobodilno vojsko.

8. septembra 1943 je med italijanskimi vojaki in karabinjerji zavladalo velikansko navdušenje. Vojaki so zapuščali stražarska mesta, metali kape v zrak in orožje po tleh ter se glasno veselili: »Andiamo à casa!«, tj. Gremo domov! Izvršni odbor OF je ocenil, da sta zaradi »kapitulacije Italije« nastopila takojšnja ničnost aneksije Ljubljanske province, kakor tudi takojšnje prenehanje internacije. Internirance so takoj opozorili na disciplino in prepovedali ukrepanje na lastno pest, da ne bi v kaotičnih razmerah prišlo do človeških žrtev. Določili so delegacijo, ki naj bi šla naslednjega dne zjutraj h komandantu italijanske vojaške posadke Vincenzu Cujuliju in mu v imenu internirancev sporočila, da se ne čutijo več interniranci, temveč svobodni ljudje. Vendar bodo kljub temu ostali prostovoljno še določen čas v taborišču in si naslednjega dne na javnem mitingu izvolili svojo »samoupravo«. Cujulija so povabili k udeležbi na mitingu.

Miting je potekal 10. septembra 1943. Ob desetih dopoldne so se okrog zasilnega govorniškega odra, postavljenega sredi Trga lakote in okrašenega z veliko slovensko zastavo s peterokrako zvezdo, v slovesnem razpoloženju zbrale kolone slovenskih, hrvaških in židovskih internirancev. Prišlo je precej italijanskih vojakov in karabinjerjev, med njimi tudi do zob oboroženi komandant taborišča Cujuli, ki so ga spremljali oficirji s čeladami na glavah. Jurančič ga je z govorniškega odra pozdravil z dvignjeno pestjo: »Smrt fašizmu!«, na kar so zbrani interniranci gromko odgovorili: »Svoboda narodu!« Presenečeni Cujuli je s svojimi oficirji pozdravil po vojaško. Jurančič je potem izrazil zadovoljstvo, da je Italija prestopila v krog zaveznikov v borbo za cilje, za katere so interniranci trpeli v taborišču. V nadaljevanju je podal oris splošne situacije, predstavil dosedanje člane izvršnega odbora. Prisotni so z vzklikanjem odobrili dotedanje delo izvršnega odbora in nato so z »demokracijskimi volitvami« izvolili še nove člane izvršnega odbora in potrdili razne komisije. Izvršni odbor OF je tako »prevzel oblast nad bivšim taboriščem«. Na mitingu so potrdili tudi sklep, da bodo na popolnoma prostovoljni osnovi ustanovili vojaško enoto v moči ene brigade, in izvolili Franca Potočnika za komandanta in Jožeta Jurančiča za njenega političnega komisarja.

Za Jurančičem so nastopili še drugi govorniki, ki so pozivali internirance v akcijo za osvoboditev taborišča. Množica je z navdušenjem sprejela poziv in z vihrajočimi zastavami med prepevanjem in vzklikanjem v italijanskem jeziku, naj živi mir, da je konec vojne, naj živi Badoglieva vlada in podobnih

parol krenila proti stražarnici pri vhodu v taborišče. Nekateri vojaki so že med manifestacijo miru in konca vojne izročali svoje orožje ženskam v povorki, svoje orožje so brez upiranja predali tudi stražarji. Poleg italijanskih vojakov, ki je bila tedaj še v taborišču, so pozneje povsem razorožili vse vojake in karabinjerje na otoku. Italijanski vojaki so se namreč 11. septembra 1943 začeli seliti v mesto Rab, da bi se tam vkrcali na ladje. Na poti proti pristanišču so jih oboroženi oddelki nekdanjih internirancev prestregli in jih delno z zvijačo, delno s silo razorožili, zatem pa še vse tiste, ki so se že bili vkrcali na ladje. Tako je brez enega samega strela prešlo v roke nekdanjih internirancev orožje celotne italijanske vojaške posadke na otoku Rabu, ki je štela približno dva tisoč dvesto vojakov in karabinjerjev, tj. dva tisoč pušk, petnajst mitraljezov in šest topov. Vse vojake so odstranili s taboriščnega območja v pristanišče Rab, od koder so se vkrcali na ladje za pot v Italijo. Italijanski vojaki, ki so ostali brez vodstva, so se razkropili. Nekateri so odpluli proti severu, morda v smeri Reke ali Trsta, drugi so skušali priti v Italijo z improviziranimi sredstvi. Znano je, da so jih precej prestregli Nemci in so končali v nemških koncentracijskih taboriščih. Bilo pa je tudi nekaj takih, ki so se napotili v hribe in se priključili jugoslovanskim partizanom.

Razorožitev italijanske posadke na otoku Rabu, ki so jih orožja razlastili neoboroženi interniranci, predstavlja dogodek, ki nima primerjave v svetovni zgodovini. Še posebej veličastno pa je dejstvo, da ne med razoroževanjem ne pozneje niso likvidirali niti enega samega vojaka ali karabinjerja. Pa ne zato, ker nekateri nekdanji interniranci ne bi hoteli obračunati s svojimi rablji. Mnogi izmed njih bi rade volje pravico vzeli v svoje roke, a jim je to preprečil izvršni odbor OF. Ta je že v svojem prvem javnem proglasu, v katerem se je razglasil za edinega zakonitega predstavnika »naše narodne oblasti«, najstrožje prepovedal »vsako osebno obračunavanje in maščevanje na lastno pest«. Kršilcem prepovedi pa je zagrozil, da se neizvrševanje teh navodil »smatra za nepokorščino IO in ima posledice«.

III.

Ustanovitev Rabske brigade

Ves dan 12. septembra 1943, dan po razorožitvi italijanske posadke na otoku Rabu, so potekali nabori za Rabsko brigado. Puško in municijo so večinoma že vsi imeli, če ne, so jo dobili. Borci so iz skladišč prejeli perilo, čevlje,

obleko, kape, menažke in podobno. Židovska dekleta so v taboriščni šivalnici prekrojjevala italijanske kape v triglavke in šivale nanje rdeče zvezde. Tako je bila formirana, oborožena in opremljena brigada s tisoč sedemsto šestdesitimi borci, ki se je nato v polni bojni opremi izkrcala na kopno. Rabska brigada je svojo prvo akcijo izvedla 13. septembra zvečer, ko je stodvajset njenih borcev na treh motornih jadrnicah odplulo na otok Cres. Tam so obkolili mesto, razorožili italijansko posadko in zaplenili še novo orožje in municijo.

Tri dni pozneje je Rabska brigada začela zapuščati otok Rab in odšla v domovino »v borbo za dokončno uničenje fašizma«. Do 19. septembra so bili izkrcani vsi borci, nato se je začelo izkrcavanje neborcev, tako da 21. septembra 1943 na Rabu ni bilo več nobenega Slovenca. Zbor celotne Rabske brigade je bil v Bakru, od koder so nadaljevali pot proti Mašunu. Zapisrgo borcev Rabske brigade so opravili 24. septembra 1943 na travniku za mašunskim gradom. Kot častna četa je bila postrojena Šerčerjeva brigada. Raport komandanta brigade je sprejel poveljnik Glavnega štaba NOV in POS Franc Rozman-Stane. Zapisrgo je v verskem obredu opravil tudi Jože Lampret, verski referent XIV. divizije. V krajšem govoru ob tej priložnosti je poudaril, da je »boj slovenskega naroda za osvoboditev v najgloblji in najtesnejši zvezi s krščanskimi načeli, ki so načela bratstva, svobode in ljubezni«.

Preden so nekdanji interniranci zapustili otok Rab, so se skupno poslovili od tistih, ki so tam ostali za vedno. Pevski zbor je zapel pesem *Žrtvam*, nato je zbrane nagovoril Jože Jurančič. Za njim je Igor Gruden recitiral svojo pesem *Otok Rab*, spesnjeno v času internacije. Potem je Anton Vratuša obudil spomine na trpljenje v taboriščih in žrtve, od katerih so se poslavljali, in spregovoril o svetli prihodnosti. Vera Hreščakova je nato deklamirala Borovo pesmi *Žrtvam* in Drago Blanča Kajuhovo *Skozi dež in vihar*, pevski zbor je zapel še pesem *Lipa zelenela je*. Po končanem kulturnem programu je Jurančič prisegel v imenu nekdanjih internirancev, da bodo »maščevali ta strašen zločin« in da ne bodo »nikdar pozabili vašega trpljenja«. Ponovno je zadonela pesem *Žrtvam*, tokrat v izvedbi židovskega pevskega zbora. Na poti s pokopališča so vsi skupaj peli *Hej, Slovani*.

IV.

»Trst je naš!«

Pokojne internirance so na Rabu pokopavali na posebnem pokopališču, zgrajenem samo zanje, vse od 27. avgusta 1942 dalje. Pred tem so posmrtno ostanke devetnajstih internirancev pokopali na majhnem vaškem pokopališču v zalivu Sv. Eufemije. Tako imenovani »peti sektor« je med zelenjem Kamporskega zaliva ležal kot »velika zevajoča rana«, obdana z naloženim kamenjem. Sredi pokopališča je stal velik lesen križ, pod njim pa so se vrstile dolge vrste gomil, označene z leseni križi, na katerih so bila imena pokopanih pod njimi.

Pokopališče je bilo nato prepuščeno zobu časa vse do leta 1950, ko je Glavni odbor Zveze borcev v Ljubljani opremil dijaško delovno skupino, da bi »z leti zelo zanemarjeno« pokopališče rabskih žrtev očistila in opravila tudi druga potrebna dela, da obiskovalcev ostankov koncentracijskega taborišča ne bi bilo treba »biti sram zaradi premale skrbi, ki smo jo do sedaj posvečali Slovenci ostankom onega taborišča, ki je še danes priča velikega trpljenja našega ljudstva v njegovi borbi za svobodo«. Dve leti pozneje se je Glavni odbor odločil za večji poseg. V pokopališču rabskih internirancev so namreč videli »največji skupni grob Slovencev izven ožje domovine« in tako kot »kričeč dokument strahotnega početja italijanskega fašizma pred desetimi leti«. Zato so se odločili, da se na deseto obletnico osvoboditve iz koncentracijskega taborišča in ustanovitve Rabske brigade oddolžijo »mučenikom rabskih taborišč« s tem, da jim »temeljito« uredijo njihovo zadnje domovanje in jim postavijo »dostojen spomenik«. Pobudniki akcije niso imeli dvomov, da se bo svečano odkritje urejenega pokopališča razvilo »v mogočno vsenarodno manifestacijo«.

Pietetni razlogi, se zdi, pa niso bili edino vodilo. Po letu 1945 se je namreč na dnevnem redu znašlo pereče vprašanje določitve zahodne meje z Italijo. Italijanska stran je zahtevala rapalsko, jugoslovanska pa narodnostno mejo. Z mirovno pogodbo, sklenjeno leta 1947, je bilo ustanovljeno Svobodno tržaško ozemlje (STO), razdeljeno na coni A in B. Ko so zahodni zavezniki brez vednosti in soglasja Jugoslavije razglasili, da bodo Cono A predali v upravo Italiji, se je jugoslovanska vlada odločno uprla. Na množičnih protestnih mitingih po vsej državi so si jugoslovanske oblasti prizadevale kapitalizirati slabe spomine na čas italijanske okupacije in jih kanalizirati pod geslom »Trst je naš!«.

Kot eno najmočnejših orožij v propagandni vojni so jugoslovanske oblasti uporabile koncentracijsko taborišče na otoku Rabu. V tem vzdušju je izvršni svet Ljudske republike Slovenije uvrstil »spomenik NOB v Kamporju na otoku Rabu« med spomenike »širšega nacionalnega značaja«, ki so jih tedaj gradili iz republiških sredstev. Poleg sredstev iz republiškega proračuna je Odbor za postavitve spomenika na Rabu sprožil obširno akcijo pridobivanja prostovoljnih prispevkov, da »ovekovečijo spomin na 4000 žrtev« in uredijo »največji slovenski grob«. S prostovoljnimi prispevki so zbrali dodatnih osem milijonov dinarjev, kar je bila velika vsota.

Odbor za postavitve spomenika na Rabu pri Glavnem odboru Zveze borcev NOV v Ljubljani so ustanovili konec leta 1952. Sestavljali so ga nekdanji rabski interniranci, z veliko energije ga je vodil komandant nekdanje Rabske brigade Franc Potočnik. Jožeta Jurančiča ni bilo med njimi. 4. aprila 1949 so ga namreč aretirali, in to kljub poslanski imuniteti, ki jo je imel kot zvezni poslanec. Leta 1952 so ga odpeljali v Bilečo, od tam pa naslednje leto na Goli otok.

Odbor za postavitve rabskega spomenika pri Glavnem odboru Zveze borcev NOV Slovenije je gradnjo spomenika in izvedbo ostalih del zaupal arhitektu Edvardu Ravnikarju. Posebna komisija odbora je že prve dni januarja 1953 odpotovala na Rab, da bi ugotovila stvarno stanje in ukrenila, kar je bilo v začetni fazi potrebno. Po prvotni zamisli naj bi zgradili monumentalno kostnico, ki bi »dobila ves svoj poudarek s svojo dominantno lego«. Ogled na terenu pa je pokazal, da v zastavljenem roku tega ne bi bilo mogoče izvesti. Trupla so bila namreč pokopana v ilovnati zemlji, zato še niso popolnoma razpadla, bilo pa jih je tudi preveč za prekop. Spremenjeni načrt je predvideval izgradnjo »solidnega« zidu okrog pokopališča in »temeljito ureditev« taborišča, postavitve manjšega zidanega objekta, v katerem bi bili spominska knjiga, orodje grobarja in manjši muzej, ozelenitev pokopališkega prostora in postavitve spomenika na spodnjem robu pokopališča ter izgradnjo večje tlakovane ploščadi. Kakor ugotavlja William Curtis, je Ravnikar za predlogo uporabil »zasnovo mediteranskega mesta s kopenskimi in morskimi vrati, glavno ulico (dubrovniški Stradun) in trgom in jo pretvoril v mesto mrtvih«.

Odbor za postavitve spomenika na Rabu je sprejel predlog spomenika v obliki urejenega pokopališča, oblikovanega in urejenega tako, da bi vse bilo kar najbolj trajno in ne bi zahtevalo posebne nege. Podolgasto pokopališče se navidezno izteka v morje in, kakor je zapisal Venceslav Winkler, »kadar pogledaš nanj,

gledaš naravnost proti domačim krajem – vsaj v grobu imajo žrtve prost pogled proti domu«. Arhitekt je zasnoval ograjeno zemljišče v horizontalnih stopnjah, da nalivi ne bi več odnašali zemlje, in mu dal dva arhitektonska poudarka: vhodno ploščad in pokrit prostor, kjer se nahaja mesto spomina s spominsko knjigo, dvema razstavnima vitrinama in stenskim mozaikom, delom akademskega slikarja Marija Preglja. Simbolika mrežasto razdeljenega ozadja dveh figur je povzeta po uradni ideološki govorici žrtvovanja za višje ideale pravične, socialistične družbe. Slikar je uporabil simbole nasilja, tj. goreče hiše, mrtve živali, vislice in fašistična butara s sekiro, in njihovo nasprotje, tj. peterokraka zvezda, tovarniški dimniki in Triglav. Gre za simbole fašizma, vojne in obupa na eni strani in socializma, miru in upanja na drugi. Na tej podlagi je upodobil shirani moški telesi, ki simbolizirata smrtni boj umirajočega zapornika in moč upornika, ki je raztrgal verige na vkleknjenih rokah.

Na plenarni seji Odbora za postavitev rabskega spomenika so dne 25. januarja 1953 sklenili, da bo svečanost ob odkritju spomenika potekala na desetletnico osvoboditve iz rabskega koncentracijskega taborišča in ustanovitve Rabske brigade. Dogovorili so še, da bodo izdali *Rabski zbornik* z dokumentarnim in literarnim gradivom, objavili kompleten seznam žrtev taborišča po italijanskih podatkih in ga dopolnili z imeni do tedaj še neznanih žrtev. Prav tako so se odločili zbrati imena borcev in funkcionarjev Rabske brigade in političnih aktivistov, ki za svoje zasluge do tedaj še niso bili ali pa so bili premalo odlikovani, da bi ob svečanosti prejeli primerna odlikovanja.

V.

Podjetje Vojna pošta 3234 Bakar

Že med svojim obiskom na otoku Rabu je komisija vzpostavila stik z lokalnim gradbenim podjetjem, zmožnim prevzeti zemeljska dela in zgraditi obzidje pokopališča, vsa dela v kamnu pa je zaupala podjetju Vojna pošta 3234 Bakar, ki je razpolagalo »z vsemi potrebnimi pogoji ter ima kamnolome na otokih Goli in sv. Grgur«. Pogodbo za izvedbo prve faze del na pokopališču v zalivu Kampor so s podjetjem Vojna pošta 3234 Bakar sklenili na Reki 1. aprila 1953, in sicer v znesku 28.446.210 dinarjev.

Od začetka delovanja taborišča na Golem otoku do leta 1953 se je tamkajšnje taborišče uradno imenovalo Radilište Mermer, tj. Delovišče Marmor. Sčasoma

so na Reki odprli podjetje Velebit in od tam upravljali s proizvodnimi obrati na Golem otoku, kjer so imeli tudi razstavni prostor za potencialne kupce. Podjetje je spadalo pod upravo zvezne Udbe in je od leta 1949 vse do leta 1963 s posebnim dovoljenjem najvišjega vodstva države opravljalo ilegalne zunanjetrgovinske transakcije za zagotavljanje deviz za potrebe federacije in Udbe. Njegovi delavci so delali veliko, zaslužili pa tri skromne obroke hrane na dan. Na drugi strani je Udba vlagala le malo, a zato žela bogato. Produkta prisilnega dela internirancev na Golem otoku so organi Udbe prodajali tudi v tujino, pri čemer se niso ozirali ne na veljavne zakonske predpise ne na moralo in so trgovali z italijansko stranjo na veliko celo na vrhuncu tržaške krize.

Glavni proizvodni panogi Podjetja Velebit sta bili obdelava kamna in lesa. Po navedbah Vladimirja Dedijerja je ideja o Golem otoku kot prostoru za izolacijo »Stalinove pete kolone« sprožil kipar Antun Augustinčič med iskanjem kakovostnega marmorja, kakor je carrarski. Leta po koncu druge svetovne vojne so bila leta obnove in izgradnje nove družbene ureditve, ki je obetala popoln prelom s preteklostjo in izgradnjo »novih časov«. Za to sta bili bistvenega pomena manifestacija in manipulacija spomina: temnejša je bila preteklost, svetlejša je izgledala prihodnost. Izgradnja »novih časov« tudi ni bila mogoča brez novih herojev, ki so imeli pomembno družbeno nalogo potlačiti padle heroje preteklosti čim globlje v kolektivno pozabo. Nepregledna množica upodobitev herojev »novih časov«, izdelana v kamnu in bronu, je zapolnila središča mest po vsej državi in zaznamovala brezštevilne kraje spomina na »prelomne« zgodovinske dogodke, da bi kot nekaki poroki nove resnice varovali »bratstvo in enotnost« in »skupno pot v svetlo prihodnost«.

Golootoški kamen sicer ni imel pričakovanih lastnosti, a v »novih časih« njegove uporabne vrednosti to ni zmanjševalo. Za »prevzgojo« internirancev je namreč zadoščalo že, če so kamenje prenašali s kupa na kup in kamen razbijali kar s kamni namesto s kladivi. Ker pa Udbe ni zanimala zgolj »prevzgoja« internirancev, temveč tudi denar, so bili interniranci prisiljeni v izdelavo raznih uporabnih predmetov. Leta 1953 so začeli s serijsko proizvodnjo talnih ploščic, s katerimi so tlakovali vse javne in privatne objekte v Jugoslaviji, saj je bil golootoški pogon dolgo časa edini proizvajalec teh ploščic v Jugoslaviji. Poleg ploščic so izdelovali še mize, stole, pepelnike, vaze, nočne svetilke s senčnikom iz enega kosa marmorja rdečebele barve in podobno. Predelava kamna pa je vključevala tudi izdelovanje kamnitih podstavkov za kipe narodnih herojev in padlih borcev.

Interniranci na Golem otoku so poleg drugih izdelkov izklesali tudi vse kamnite izdelke za spomenik žrtvam italijanskega koncentracijskega taborišča na Rabu. Ob tem je posebej poudariti, da so pri tem podjetju prisilno delali tudi nekateri nekdanji interniranci iz rabskega taborišča. Še več, med prisilnimi delavci na zaključnih delih pri izgradnji spominskega pokopališča na otoku Rabu je bil tudi Jože Jurančič, kar seveda pomeni, da je Jurančič kot zapornik na Golem otoku na sosednjem otoku Rabu postavljal spomenik samemu sebi in zgodovinskemu dogodku iz septembra 1943. Njegovo tragedijo je jedrnato opisal Slavoj Žižek: najprej je vse žrtvoval za zmago komunizma, po zmagi komunistične partije v vojni in izvedeni socialistični revoluciji pa mu je njeno vodstvo vse vzelo in ga potisnilo v senco družbene pozabe. In res, ne na komemoraciji ob desetletnici osvoboditve koncentracijskega taborišča in mesta Raba in ustanovitve Rabske brigade ne v katerem od številnih člankov, objavljenih v slovenskem časopisju ob tej priložnosti, Jurančičevega imena ni mogoče najti. Njegovo ime zaman iščemo celo v *Rabskem zborniku*, čeprav je v njem priobčen obsežen članek Franceta Drenovca o nastanku in delovanju organizacije Osvobodilne fronte v času internacije in članek o vojaški organiziranosti internirancev, prispevek Franca Potočnika. Slednji ga je v knjigi svojih spominov, objavljeni dve leti prej, naslavljajl z »naš predsednik«.

Ta zlovešči molk sam po sebi zgovorno potrjuje, da sta tako Odbor za postavitve spomenika na Rabu kot njegov predsednik od samega začetka dobro vedela, kje se je tedaj nahajal Jože Jurančič. Očitno je tudi, da jih to ni motilo ne v času dogovarjanja s podjetjem Vojna pošta 3234 Bakar ne ob spominski slovesnosti 12. in 13. septembra 1953, ko so se javno spominjali vseh zaslužnih za osvoboditev koncentracijskega taborišča na otoku Rabu in njegovega mestnega središča.

VI.

Družbeni okvir spominjanja in katarze

Ob desetletnici osvoboditve koncentracijskega taborišča in razorožitve italijanske vojašne posadke in osvoboditve otoka Raba je na otoku v soboto oziroma nedeljo 12. in 13. septembra 1953 potekala veličastna spominska svečanost, ki jo je pripravil koordinacijski odbor Zveze borcev Hrvatske in Slovenije s sodelovanjem okrajnega ljudskega odbora. Spominsko svečanost so

povezali s proslavo desete obletnice osvoboditve mesta Rab, ki so ga osvobodili nekdanji slovenski in hrvaški interniranci. Dvodnevno praznovanje obeh desetletnic so v sodobnem tisku napovedovali kot »praznik bratstva naših narodov, skovanega v osvobodilnem boju tudi med interniranci in prebivalci tukajšnjih krajev, katere je povezala mržnja do tujega tirana in skupni napor za osvoboditev«. Proslavi sta na otok Rab pritegnili več tisoč obiskovalcev iz Slovenije, Gorskega Kotorja, Severnega Primorja, Paga in drugih bližnjih otokov, prisostvovali so jima tudi številni visoki predstavniki slovenske in hrvaške ljudske oblasti.

Osrednji del spominske svečanosti je potekal v nedeljo, 13. septembra, ob prenovljenem pokopališču za rabske internirance. Pred slavnostno tribuno z napisom, da italijanski zločini ne bodo pozabljeni, se je zbralo več tisoč udeležencev. Govorniki so obujali spomine predvsem na čas italijanske fašistične oblasti in te spomine postavljali v kontekst aktualne napetosti na meji z Italijo. V tem kontekstu je prenovljeno pokopališče slovenskih in hrvaških internirancev služilo kot velika kulisa za spodbujanje čustvenega odziva na aktualen konflikt na zahodni meji države. Tako so bili intonirani tudi vsi govori. Kot prvi govornik je nastopil član hrvaškega izvršnega sveta Marko Belinić. V krajšem govoru je pojasnil, da je svečanost posvečena »žrtvam Slovencev in Hrvatov, ki so se junaško borili proti fašizmu in umirali na tem polju«. Pribil je, »da bo spomenik na grobišču za vedno obtoževal italijanske fašistične zatiralce«.

Za njim je strahote tamkajšnjega koncentracijskega taborišča opisal nekdanji komandant Rabske brigade. Potočnik je poudaril, da je Rab zavzemal med vsemi koncentracijskimi taborišči posebno mesto, ker je bil namenjen za »popolno iztrebljenje Slovencev«. Italijanski zavojevalci so po Potočnikovih besedah pošiljali v »taborišče smrti« na Rab napol nage in bose ljudi obojega spola, vseh starosti, nedorasle otroke, kjer je »v strašnih mukah in trpljenju umrlo 5.000 internirancev«. Poudaril je, da to »ni nikako pretiravanje, marveč so to zgodovinska dejstva, katerih dokaz je to ogromno pokopališče«. V svojem govoru je nato podrobno obudil spomin na odporiško gibanje slovenskih internirancev v rabskem taborišču. Kot prelomni datum je označil 5. januar 1943, ko se je v Taborišču I osnoval izvršni odbor Osvobodilne fronte, »osrednji vodnik vseh rabskih internirancev«. Orisal je razvoj organizacije Osvobodilne fronte med interniranci in ustanovitev ilegalnih vojaških enot, s pomočjo katerih so se interniranci sami osvobodili in nato osvobodili še

mesto Rab. Na koncu se je spomnil še spominske slovesnosti, ki so jo na istem mestu pred natanko desetimi leti, 13. septembra 1943, nekdanji interniranci priredili v slovo od mrtvih tovarišev, preden je Rabska brigada krenila na »svoj zmagoviti pohod do končne zmage«. V obsežnem govoru ni našel prostora za omembo imena Jožeta Jurančiča. Ni pa pozabil na koncu aktualizirati dogodkov. Naglasil je, da rabsko »taborišče smrti« ni bilo le »dokument večne sramote italijanskih osvajalcev, marveč tudi dokaz izredne življenjske sile, požrtvovalnosti in borbenosti našega ljudstva, ki so ga vodile ideje Komunistične partije, Osvobodilne fronte in narodnoosvobodilne borbe«.

Podobne poudarke so naredili tudi drugi govorniki, ki so zatrjevali, da je rabsko pokopališče v opomin vsem tistim, ki grozijo na jugoslovanski zahodni meji in si hočejo prilastiti jugoslovansko ozemlje, »za katero se je vsak Jugoslovian pripravljen boriti do zadnjega diha«.

Obnovljeno pokopališče slovenskih in hrvaških žrtev italijanskega fašizma potemtakem ni bilo namenjeno zgolj ohranjanju pietetnega spomina, temveč so si ga zamislili kot »sramotni kamen italijanske kulture in 'junaštev' na naših tleh«; tamkajšnjih »5.000 grobov« naj bi za vedno pričalo o »kulturnem poslanstvu« italijanskega imperializma. S preurejenim pokopališčem s »5.000 grobovi« za rabske internirance so tedaj hoteli izraziti trajno obtožbo za zločine italijanskega imperializma med drugo svetovno vojno, hkrati pa svojim otrokom in njihovim otrokom dati jasen opomin, »naj do zadnje kaplje krvi branijo domovino, če bi jo napadel sovražnik, naj se varujejo 'dvatisočletne rimske kulture' kakor garjevega psa«.

Po končanem govornem delu svečanosti je generalni tajnik Centralnega odbora Zveze borcev Jugoslavije in narodni heroj Želimir Stojnić odprl svečano okrašeno in urejeno »grobišče slovenskih in hrvatskih internirancev, žrtev zločinov italijanske vladavine na naših tleh«. Svojci rabskih žrtev so tedaj v veliko kamnito žaro stresli zemljo iz svojih domačih krajev. Ob zvoku žalnih koračnic so odprli vhod na pokopališče. Delegacije so položile vence, množica pa se je razlila med grobovi, iščoč imena pokojnih svojcev na bakrenih ploščicah. Med njimi menda ni bilo nikogar, ki ne bi prinesel venca ali šopka cvetja iz domovine. Iz vseh strani je odmeval presunljiv jok tistih, ki so našli bakrene ploščice z imeni svojih dragih in pred njimi prižigali sveče. Poročevalci so opisovali ganljive prizore, ko so nekatere črnooblečene žene naricale za svojimi pokojnimi možmi in otroki in pri tem nekatere celo »jokaje greble v zemljo, kakor da bi hotele še poslednjič objeti svoje može, sinove, hčere, ki počivajo tam v rabski zemlji«.

VII.

Preseganje strašne preteklosti

Celoten kompleks italijanskega koncentracijskega taborišča je bil po osvoboditvi taborišča v mesecu septembru 1943 prepuščen zobu časa. Večjih posegov ni doživelo edinole pokopališče, čeprav so posamezniki v povojnih letih odkopavali posmrtno ostanke svojih umrlih svojcev. Vendar ko je ob sedemletnici svoje rešitve z Raba učitelj Etbin Bojc, nekdanji rabski interniranec, peljal učence domžalske osnovne šole na ogled in so »z vencem in komemoracijo dostojno počastili spomin na tisočere rabske žrtve«, je med »neštetimi poimenovanimi in nepoimenovanimi grobovi« še vedno mogel najti tudi grobove z imeni nekaterih svojih nekdanjih sointernirancev. V začetku 50. let se je tudi na prostoru pokopališča namreč zgodilo, da je kakšen lastnik zemljišča »jednostavno preko grobova napravio njivu«.

Po pogosto citiranem opisu »petega sektorja« Silverija Pakiža, je bilo pokopališče rabskih internirancev po desetletju obstoja videti kot »nepregledna vrsta temnosivih prstenih grobov brez zelenja, z nizkimi lesenimi križi, prava mrliška njiva, tako zelo turobna in brez slehernega umetnega povečanja turobnosti, kakor je pač bilo grenko in žalostno životarjenje pokojnikov v rabskem taborišču«. Ta podoba se je spremenila šele leta 1953, ko je bilo pokopališče za praznično priložnost »odeto v ves blesk in sijaj, ki ga moreta dati le spoštovanje in ljubezen«. Za to priložnost so namreč na pobudo Zveze borcev narodnoosvobodilne vojne Slovenije ob sodelovanju gospodarstva ter vsega prebivalstva in podpori slovenskega in hrvaškega izvršnega sveta po načrtu arhitekta Edvarda Ravnikarja postavili »veličastno spominsko grobišče«, medtem ko je slikar Marij Pregelj izdelal spominsko obeležje – »vsem mrtvim v spomin in živim v opomin«.

Mobilizacija družbe za obrambo državnih meja je pieteto do pokojnikov potlačila v globino kolektivne pozabe. Zato urejeni spominski kompleks sicer stoji na mestu nekdanjega pokopališča, toda nova ureditev ne ohranja več izvornih individualnih grobov, kakor so jih svojim žrtvam odmerile italijanske taboriščne oblasti. Arhitekt je imel pred očmi estetski in propagandno mobilizacijski učinek, medtem ko mu je etični vidik nekako ušel izpred oči. Ravnikar je skupaj s sodelavci ustvaril lepo urejeno mesto mrtvih s 1056 označenimi individualnimi grobovi, vendar kamnitih blokov s ploščicami ni

razporedil v skladu z obstoječim razporedom grobov, temveč jih je dal postaviti v skladu z okoliškim prostorom. Longitudinalna postavitev nagrobnih kamnov daje na prvi pogled »vtis prostora brez tretje dimenzije«, kar nedvomno prispeva k estetskemu učinku celote. Na račun lepega videza na celotnem pokopališču pod prav nobeno bakreno ploščico z imenom pokojnika ne ležijo posmrtni ostanki osebe, katere ime je natisnjeno na njej. Tragična posledica ureditve spominskega pokopališča, popolne podreditve etičnega estetskemu in propagandnemu učinku, je stanje, v katerem so žrtve italijanskega fašističnega nasilja ostale še brez tistega, kar so jim dopustili celo taboriščni oblastniki: svojega groba.

VIII.

Metamorfoza spomina

Danes potekajo komemoracije na spominskem kompleksu v zalivu Kampor na konec tedna, ki je datumsko najbližji 11. septembru. Takrat predstavniki hrvaških in slovenskih oblasti, predstavniki občin, zvez veteranov antifašističnega boja in združenj preživelih internirancev ter širša javnost prinašajo vence in prižigajo sveče, preživeli pripovedujejo svoje zgodbe mlajšim generacijam, izvajajo se kulturni in glasbeni programi v svrhu ohranjanja spomina na žrtve koncentracijskega taborišča Rab. Najbolj odmevna komemoracija je potekala 5. septembra 2020, ko sta se predsednik Republike Slovenije Borut Pahor in predsednik Republike Hrvaške Zoran Milanović udeležila spominske slovesnosti ob obletnici osvoboditve nekdanjega italijanskega fašističnega taborišča na otoku Rabu. Predsednika sta položila venec k spomeniku žrtvam »italijanskega fašističnega terorja«. Po spominski slovesnosti sta si predsednika ogledala fotografsko-dokumentarno razstavo z naslovom *Zadnji pričevalci / Poslednji svjedoci – spomini internirancev italijanskih fašističnih taborišč*. Kot je ob tej priložnosti na twitterju objavil slovenski predsednik, dejstvo, da sta se komemoracije prvič skupaj udeležila predsednika Slovenije in Hrvaške, »simbolizira pomen prijateljstva in skupnega zavedanja o potrebi po ohranjanju spomina, ki naj bo tudi opomin«. Primorski dnevnik je v svojem poročilu ob dogodku spomnil, da »spominskega parka v Kamporju, ki je delo znanega slovenskega arhitekta Edvarda Ravnikarja, do danes še ni obiskal noben uradni predstavnik Italije«. In izrazil upanje, da bo skupna Milanovičeva in Pahorjeva »pietetna poteza, ki ima tudi politični simbolni naboj«, spodbudila Rim, da

na Rab pošlje vsaj italijanskega veleposlanika v Zagrebu, da se tam »pokloni žrtvam italijanskega nasilja in da se opraviči za povzročeno trpljenje«.

Na kulturno-zgodovinski pomen spominskega parka v zalivu Kampor na otoku Rabu so opozorili tudi avtorji razstave, ki je zastopala Slovenijo na deveti mednarodni razstavi arhitekture Metamorph v Benetkah od 12. septembra do 7. novembra 2004. Avtorji razstave niso želeli pokazati, »v kakšni meri in s kolikšnim zaostankom sodobna slovenska arhitektura sledi modnim trendom, ampak manj znano arhitekturno dediščino polpretekle dobe, ki po svoji kvaliteti sodi v sam vrh evropske arhitekture«. Z njo so želeli tudi ponovno umestiti Edvarda Ravnikarja »kot enega od velikih mojstrov arhitekture druge polovice 20. stoletja«. Razširjeno razstavo z naslovom *Arhitekt Edvard Ravnikar. Spominsko pokopališče arhitekta Edvarda Ravnikarja na otoku Rabu, 1953* so nato še istega leta predstavili v Narodni galeriji v Ljubljani. Avtorji razstave so ob tej priložnosti zapisali, da je Slovenija vstopila v EU in s tem v novo epizodo svoje zgodovine, a slovenska zgodovina se s tem »nikakor ne začne od začetka«. Ravnikarja so predstavili kot avtorja modernega središča Ljubljane, Kranja, urbanizma Nove Gorice, pa tudi spominskega kompleksa na otoku Rabu, »ki je morda njegovo najbolj lirčno in večni arhitekturi posvečeno delo«, nastalo »kot poetični opomin na strahote druge svetovne vojne«. »Smrt je le ena od metamorfoz življenja«, so zapisali, »in mrtvi imajo tako, kot živi, svoje mesto, kjer bivajo naprej.« Na Rabu je arhitekt Ravnikar za predlogo spominskega kompleksa uporabil zasnovo mediteranskega mesta s kopenskimi in morskimi vrati, glavno ulico in trgom in jo pretvoril v mesto mrtvih. V tem mestu so grobovi zasnovani kot urbano tkivo, ki dopolnjuje monumentalno strukturo«. Poudarili so še, da je spominski kompleks sicer nastal v dobi ateističnega socializma, vendar ima vse elemente krščanske nekropole: do njega vodi Via Sacra, središče označuje obelisk kot nadomestek cerkvenega zvonika, zraven je kripta s sarkofagi in mozaikom. Ravnikarjeva sinteza krščanskega in antičnega, ocenjujejo postavljalci razstave, naj bi spominskemu kompleksu dala dimenzijo absolutnosti.

Kot smo videli, pa si vprašanja pravice žrtev taborišča do groba, ki so za zmerom ostale na otoku Rabu izključno zato, ker so bili Slovenci oziroma Hrvati, a so ga ob preureditvi »petega sektorja« v spominski kompleks nepovratno izgubile, ne zastavljajo ne organizatorji vsakoletnih spominskih komemoracij ne avtorji postavitve razstave o estetskih dosežkih Edvarda Ravnikarja, ob kateri je ostalo povsem neproblematizirano. Od svojega svečanega odkritja leta 1953

Mesto mrtvih v zalivu Kapor prekriva vedno globlja senca tehtnih vprašanj političnih odnosov med tremi državami in koeksistence njihovih narodov, kakor tudi njegovega estetskega vidika. V tej senci se sicer neopazno, a iz leta v leto bolj očitno spreminja v mesto brezimnih mrtvecev, torej v kraj pozabe.

Viri in literatura

- B. K., Pretresljiva svečanost na Rabu, *Slovenski Poročevalec* 14/217 (14. 9. 1953) 1.
- Babič, M., Otok Rab, *Tovariš* VI/28 (3. 8. 1950) 449.
- Barič, Ivo, *Spomenički kompleks Edvarda Ravnikara na Rabu* (Rab 2018).
- Bobinac, Vladimir, *Informbiroovac. Uspomene iz Titova Alcatraza* (Zagreb 2017).
- Curtis, William J. R., Abstraction and Representation. The Memorial Complex at Kapor, on the Island of Rab (1952–3) by Edvard Ravnikar, *Edvard Ravnikar. Architect and Teacher* (Wien, New York 2010) 33–50.
- Dešman, Miha in Hrausky, Andrej (ur.), *Arhitekt Edvard Ravnikar. Spominski kompleks na otoku Rab, 1953 / Architect Edvard Ravnikar. Memorial Complex on the Island of Rab, 1953* (Ljubljana 2004).
- Drenovec, Francè, Osvobodilna fronta v rabskem taborišču, Uredniški odbor, *Rabski zbornik* (Ljubljana 1953b) 113–132.
- Drobnic, Zlata, Iz rabskega dnevnika, *Borec* 4 (1966) 345–348.
- Ferenc, Tone, *Rab – Arbe – Arbissima. Konfinacije, racije in internacije v Ljubljanski pokrajini 1941–1943. Dokumenti* (Ljubljana 2000).
- Fortis, Alberto, *Viaggio in Dalmazia* (Venezia 1774).
- IOOF, Poročilo IOOF internirancem. Rab, 10. september 1943a ob 3. popoldne. Arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja.
- IOOF, Proglas. Rab, 10. september 1943b. Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino Ljubljana, fond Rab.
- IOOF, Poročilo IO internirancem. Rab, 10. september 1943c ob 21,00. Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino.
- Ivelja, Ranka, Intervju, *Dnevnik*, Objektiv, 6. julija 2013, 8–10.
- Janež, Herman (ur.), *Pričevanja rabskih internirancev (1942–1943)* (Ljubljana 1985).
- Jerše, Sašo, Slovenski kraji spomina. Pojmi, teze in perspektive zgodovinskih raziskav, *Zgodovinski časopis* 71/1–2 (2017) 246–267.
- Jezernik, Božidar, *Boj za obstanek. O življenju Slovencev v italijanskih koncentracijskih taboriščih* (Ljubljana 1983).
- Jezernik, Božidar, *Non cogito ergo sum. Arheologije neke šale* (Ljubljana 1994).
- Jezernik, Božidar, Koncentracijsko taborišče Rab – Manjkajo osnovni podatki, *Svobodna misel*, 8. novembra 1996, str. 23.
- Jezernik, Božidar, *Goli otok – Titov gulag* (Ljubljana 2013).
- Jurančič, Josip, *Iz šole za narod* (Ljubljana 1930).

- Jurančič, Jože, Epilog, *S. Matejev (=Silverij Pakiž)* (Rab 1944) 46–51.
- Jurančič, Jože, Politično življenje in delo v taborišču, *Pričevanja rabskih internirancev (1942–1943)* (Ljubljana 1985) 95–102.
- Juvančič, Ivo, Italijanski okupator v Ljubljani 1941–1943, *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 1 (1962) 63–140.
- Juvančič, Ivo, Izpiski iz okupatorjevih dokumentov, *Ljubljana v ilegali* 3 (Ljubljana 1967) 102–139.
- »Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Slovenijo« in »Inštitut narodne osvoboditve pri predsedstvu vlade LRS«. *Zločini italijanskega okupatorja v »Ljubljanski pokrajini«, 1, Internacije* (Ljubljana 1946).
- Kozinc, Željko, Pozaba, ki boli in žali, *Tovariš* (3. 11. 1966) 10–13.
- Kralj, Drago, Pozaba, ki boli in žali, *Tovariš* (5. 11. 1965) 14–17.
- Krušec, Tomaž, Spominski kompleks Kampor na otoku Rabu, *Arhitekt Edvard Ravnikar. Spominski kompleks na otoku Rab, 1953 / Architect Edvard Ravnikar. Memorial Complex on the Island of Rab, 1953* (Ljubljana 2004) 37–70.
- Krušec, Tomaž, Spominski kompleks na otoku Rab, *Arhitektura, raziskave* 2 (2013) 19–29.
- Logar, Cene, Goli otok, *Borec* 4–5–6 (1991) 265–335.
- Lukić, Vojin, *Brionski plenum. Obračun sa Aleksandrom Rankovićem – sećanja i saznanja* (Beograd 1990).
- Majzelj, Katarina, S petimi otroki na Rab, *Slovenke v narodnoosvobodilnem boju*, 1. knjiga (Ljubljana 1970) 379–380.
- Malnar, Ivan, *Patnje u fašističkim logorima Italije 1942–1943* (Rijeka, Čabar 2003).
- Malnar, Slavko, Predgovor; *Patnje u fašističkim logorima Italije 1942–1943*, (Rijeka, Čabar 2003) 5–10.
- Marković, Dragan, *Josip Broz i Goli otok* (Beograd 1990).
- Mihailović, Dragoslav, *Goli otok*, 1. knjiga (Beograd 1990).
- Mohorič, Milena, *Motivi z Raba* (Ljubljana 1946).
- Mrgole, Zvonka, *Telče – 750 let od prve omembe v pisnih virih do danes*. Diplomatska naloga (Maribor 2005).
- Odbor za postavitev spomenika na Rabu. Poročilo o delu odbora. Glavnemu odboru Zveze borcev NOV, dne 20. februarja 1953. Arhiv Slovenije, AS 1238, RO ZZB NOV Slovenije, škatla 376.
- Potočnik, Franc, *Koncentracijsko taborišče Rab* (Koper 1975).
- Previšić, Martin, *Povijest Golog otoka* (Zaprešić 2019).
- Ravnikar, Edvard, Spomenik NOB na Rabu, *Arhitekt* št. 11 (1954) 14–15.
- Smole, Barica, Telški bog, Življenje in delo učitelja Jožeta Jurančiča, *Rast* 1 (2002) 36–43.
- Strmčnik, France, Pedagoške zgoode in nezgode z Goličave (intervju z Jožetom Jurančičem), *Šolska kronika* 2 (1999) 348–352.
- Škufca, Jože, Jože Jurančič (1902–1998), *Dolenjski list*, 26. novembra 1998, str. 17.

- Šnuderl, Makso, *Fašistično domobranski teror nad Slovenci* (Komisija za ugotovitev zločinov okupatorjev in njihovih hlapcev pri predsedstvu SNOS 1944).
- Šušteršič, France, Tiranova zadnja pot *Ljubljanski dnevnik* 2, št. 158 (1952) 3.
- Šušteršič, France, Rab (istorijat), *Otpor u žicama* (Beograd 1969) 395–400.
- Šušteršič, France, Rab 1943, *Borec* 10 (1973) 540–556.
- Šušteršič, France, *Trg lakote* (Ljubljana 1977).
- Uredniški odbor, *Rabski zbornik* (Ljubljana 1953).
- Vratuša, Anton, Predgovor, *Pričevanja rabskih internirancev (1942–1943)* (Ljubljana 1985) 9–14.
- Vratuša, Anton, *Iz verig v svobodo – Rabska brigada* (Ljubljana 1998).
- Walston, James, History and Memory of the Italian Concentration Camps, *The Historical Journal* 1 (1997) 169–183.